

ERYK KOSIŃSKI, ANNA TRELA

Nowe instrumenty gospodarcze w Ukrainie W stronę pełniejszej gwarancji sprawiedliwości społecznej w sektorze rolnym

New Economic Instruments in Ukraine. Toward a Fuller Guarantee of Social Justice in the Agricultural Sector

Recent events in Ukraine and Poland related to the influx of Ukrainian agricultural products into the European Union, including Poland, prompt the question of agricultural ownership in Ukraine. Specifically, the authors emphasize that it is important to know who owns the farmland in Ukraine and thus benefits from the duty-free import of farm products into the Member States of the European Union. The answer to this question leads to the resolution of an even more important problem concerning the access of the Ukrainian nation to the ownership of agricultural land in Ukraine after independence and thus the answer to the question as to the degree of social justice in this respect, consisting in the possibility of purchasing and possessing agricultural land by ordinary people. All legal instruments relating to farmland turnover are subject to analysis, especially recent ones.

ERYK KOSIŃSKI profesor nauk prawnych

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Fulbright Fellow, Rice University

ORCID – 0000-0002-2899-5228 / e-mail: eryk.kosinski@rice.edu

ANNA TRELA doktor nauk prawnych, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID – 0000-0002-2014-5579 / e-mail: atrela@amu.edu.pl

SŁOWA KLUCZOWE: sprawiedliwość społeczna, struktura własności rolnej w Ukrainie, grunty rolne, oligarchowie Ukrainy, ograniczenia nabywania gruntów rolnych w Ukrainie

KEYWORDS: social justice, the structure of agricultural property in Ukraine, agricultural land, Ukrainian oligarchs, restrictions on the acquisition of agricultural land in Ukraine

[HTTPS://DOI.ORG/10.36128/PRIW.VI46.710](https://doi.org/10.36128/PRIW.VI46.710)

1 | Wstęp

W związku z polityką Unii Europejskiej, mającą na celu przynieść pomoc walczącej Ukrainie, w dniu 30 maja 2022 r. zniesione zostały na okres jednego roku cła i inne ograniczenia importowe na zboża i inne produkty rolne z Ukrainy.

W następstwie powyższego tak zboże, rzepak, kukurydza, jak i inne produkty rolne zaczęły napływać szerokim strumieniem do Unii Europejskiej (dalej: UE albo Unia), w tym poprzez Polskę, powodując istotne zaburzenia na rynkach rolnych Unii, także w Polsce.

W konsekwencji, z dniem 2 maja 2023 r. UE wprowadziła embargo na niektóre produkty rolne z Ukrainy (konkretnie pszenicę i meslin; kukurydzę; nasiona rzepaku lub rzepiku; oraz nasiona słonecznika), obowiązujące początkowo do dnia 5 czerwca 2023, i następnie przedłużone do dnia 15 września 2023 r.

W kontekście powyższych problemów gospodarczych i społecznych, wywołanych na rynkach rolnych państw Europy Środkowej i Wschodniej powstaje interesujące pytanie, kto w Ukrainie jest właścicielem ziemi rolnej, do kogo należą największe gospodarstwa rolne oraz generalnie ziemia rolna, czyli, innymi słowy, kto jest beneficjentem indywidualnym otwarcia granic unijnych, poza (co nie budzi żadnego sprzeciwu) państwem i narodem ukraińskim w ogóle.

Jednocześnie powstaje niezwykle istotne pytanie o realizację koncepcji sprawiedliwości społecznej w Ukrainie w kontekście struktury własności ziemi rolnej. Należy bowiem stwierdzić, że dostęp narodu ukraińskiego do własności ziemi rolnej w Ukrainie po uzyskaniu niepodległości i przemianach ustrojowych stanowi bezsprzecznie element świadczący o stopniu realizacji sprawiedliwości społecznej w tym zakresie.

2 | Przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze w Ukrainie w latach 2004–2014

W dniu 21 listopada 2004 r. rozpoczęła się w Ukrainie przełomowa w historii tego kraju prodemokratyczna i prozachodnia Pomarańczowa Rewolucja (ukr. *Pomarancheva revolyutsiya*). W wielu miejscach Ukrainy miały miejsce wielotysięczne protesty i manifestacje^[1].

Opisane wydarzenia były odpowiedzią Ukraińców na ewidentne fałszerstwa wyborcze mające miejsce w trakcie wyborów prezydenckich w Ukrainie. Pierwsza tura tych wyborów odbyła się w dniu 31 października 2004 r. Jej wyniki ogłoszono 9 listopada 2004 r. Zgodnie z oficjalnymi danymi pierwszą turę wygrał lider opozycji i przedstawiciel tzw. pomarańczowej koalicji, wcześniej ofiara próby zabójstwa ze strony prawdopodobnie służb specjalnych Federacji Rosyjskiej (w trakcie kolacji 5 września 2004 r.), Wiktor Juszczenko (w latach 1993–1999 Prezes Narodowego Banku Ukrainy, a w latach 1999–2001 premier Ukrainy), zdobywając 39,87% głosów. Kontrkandydat Juszczenki, Wiktor Janukowycz, przedstawiciel prorosyjskiej Partii Regionów, od 2002 r. premier Ukrainy, wcześniej przewodniczący Donieckiej Obwodowej Administracji Państwowej (1997–2002), zdobył 39,32% głosów. W konsekwencji to oni stanęli do rywalizacji o stanowisko Prezydenta Ukrainy w drugiej turze wyborów. Odbyła się ona 21 listopada 2004 r., i tego samego dnia, po przeliczeniu 99,6% oddanych głosów, zakomunikowano wygraną Wiktor Janukowycza. Miał on uzyskać 49,46% głosów, a Wiktor Juszczenko – 46,61% głosów.

Rozpoczęły się zakrojone na niespotykaną wcześniej skalę protesty społeczne. W kolejnym dniu, tj. 22 listopada 2004 r., w Kijowie zebrało się ok. 200 tysięcy, a 26 listopada już blisko pół miliona osób domagało się powtórzenia głosowania. Na skutek protestów i manifestacji oraz rozmów pomiędzy przeciwnymi stronami sceny politycznej, w dniu 8 grudnia 2004 r. ukraiński parlament – Rada Najwyższa Ukrainy – przyjęła pakiet ustaw nowelizujących Konstytucję Ukrainy oraz zatwierdzającą nowy skład Centralnej Komisji Wyborczej. Następnie ukraiński Sąd Najwyższy unieważnił wyniki wyborów prezydenckich i nakazał powtórzenie drugiej

¹ Patrz obszernie: Eryk Kosiński, „Aktualne problemy energetyki Ukrainy. Perspektywy w warunkach rosyjskiej agresji”, [w:] *Ukrainian Economy in the Aftermath of the Russian Aggression – Selected Issues*, red. Monika Dobska, Eryk Kosiński (Poznań: Wydawnictwo PTE, 2022), 21 i n.

tury wyborów prezydenckich. Wybory odbyły się w dniu 26 grudnia 2004 r., a ich wyniki ogłoszono w dniu 10 stycznia 2005 r. Tym razem zdecydowanym zwycięzcą okazał się Wiktor Juszczenko, zdobywając 51,99% głosów. Z kolei Wiktor Janukowycz otrzymał 44,20% głosów. W dniu 10 stycznia 2005 r. Centralna Komisja Wyborcza Ukrainy ogłosiła zwycięstwo Wiktora Juszczenki, którego uroczyste zaprzysiężenie na Prezydenta Ukrainy odbyło się w dniu 23 stycznia 2005 r.^[2]

Sytuacja po wygranej wyborów prezydenckich niestety była bardzo skomplikowana. Kłótnie w obrębie nowych elit władzy, rosnące bogactwo grupy oligarchów, nierówności społeczne, bieda, wszechobecna korupcja doprowadziły do dramatycznego spadku popularności Prezydenta Wiktora Juszczenki. Kolejne wybory prezydenckie w 2010 r. wygrał Wiktor Janukowycz. Początkowo stwarzał on pozory kontynuacji polityki swojego poprzednika co do dążenia do zbliżenia z Zachodem, w tym NATO oraz Unią Europejską^[3]. Wkrótce okazało się, że w istocie zmierza on do wycofania Ukrainy z integracji z Unią Europejską, a kierunkiem jego działań jest zacieśnienie relacji z Federacją Rosyjską. We wrześniu 2006 r. w trakcie pobytu w Brukseli zapowiedział on wycofanie się Ukrainy z Planu Działań na Rzecz Członkostwa w NATO (*Membership Action Plan, MAP*), o które Ukraina mogła się starać na szczycie NATO w Rydze w listopadzie 2006 r. Wreszcie w dniu 21 listopada 2013 r. złożył oficjalne oświadczenie o odroczeniu terminu podpisania układu stowarzyszeniowego z Unią Europejską na bliżej nieokreśloną przyszłość^[4]. Ukraiński naród poczuł się oszukany po raz

² Patrz: Joanna Konieczna, „Pomarańczowa rewolucja na Ukrainie. Próba zrozumienia przyczyn” *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*, 2005, 5 i n. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2005-07-13/pomarańczowa-rewolucja-na-ukrainie-proba-zrozumienia-przyczyn>. [dostęp: 11.05.2023]. Patrz nadto: Adam Eberhardt, „Rewolucja, której nie było. Bilans pięciolecia »pomarańczowej« Ukrainy” *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*, 2009, 5 i n. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/punkt-widzenia/2009-11-30/rewolucja-ktorej-nie-bylo-bilans-pieciolecia-pomarańczowej>. [dostęp: 11.05.2023].

³ Eberhardt, „Rewolucja, której nie było. Bilans pięciolecia „pomarańczowej” Ukrainy”, 38–39; Katarzyna Wolczyk, „Adjectival Europeanisation? The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy” *European Research Institute, European Research Working Paper Series Number 18* (2007), 13 i n. <https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php?do=download&did=30506&zkod=JPM522> [dostęp: 11.05.2023].

⁴ Patrz: Paulina Woźniczka, „O co tak naprawdę chodzi z tym Majdanem, czyli o ukraińskiej sytuacji politycznej i umowie o partnerstwie słów kilka” *Kulturozofia.pl*, 2013. <https://kulturozofia.pl/o-co-tak-naprawde-chodzi-z-tym-majdanem/>. [dostęp: 11.05.2023].

kolejny. Nastąpiła eksplozja niezadowolenia społecznego, w tym masowe demonstracje trwające nieprzerwanie do lutego 2014 r. Wskazane protesty uliczne początkowo miały miejsce przede wszystkim na centralnym placu Kijowa, tj. Placu Niepodległości (ukr. *Maydan Nezalezhnosti*). Z czasem zapłonęła cała Ukraina, w tym takie miasta jak Odessa, Lwów, Charków, Ługańsk, Dniepr, Żytomierz, Kropywnycki, Chmielnicki, Czerniowce, Winnica. W samym Kijowie liczba demonstrantów jednorazowo dochodziła do ponad miliona. Według danych ukraińskiej milicji Berkut 1 grudnia 2013 r. na Placu Niepodległości w Kijowie zebrało się 1.200.000 osób, a tydzień później – półtora miliona^[5]. Demonstrujący Ukraińcy zaczęli ścierać się z funkcjonariuszami bezpieczeństwa, w tym wspomnianą milicją Berkut. Sięgnięto do broni palnej, granatów hukowych i tzw. koktajli mołotowa. Liczba ofiar zaczęła gwałtownie rosnąć. Manifestacje, demonstracje i starcia uliczne przeistoczyły się w narodową rewolucję przeciwko władzy Wiktora Janukowycza. Plac Niepodległości w Kijowie okrzyknięty został „Euromajdanem”, określeniem przypisanym później także całej rewolucji, nazywanej też „Eurorewolucją” (ukr. *Jevrorevolucija*), czy „Rewolucją Godności” (ukr. *Revoljutsiia hidnosti*). W dniu 22 lutego 2014 ukraiński parlament, tj. Rada Najwyższa Ukrainy, pozbawiła prezydenta Wiktora Janukowycza urzędu. Następnego dnia, tj. 23 lutego 2014 r., Przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy Ołeksandr Turczynow został wybrany na stanowisko pełniącego obowiązki Prezydenta Ukrainy. Przedterminowe wybory prezydenckie wyznaczone zostały na dzień 25 maja 2014 r. Wiktor Janukowycz uciekł do Rosji, gdzie przebywa do dzisiaj. Kolejne wybory prezydenckie wygrał Petro Poroszenko.

Prounijne nastawienie Ukrainy i narodu ukraińskiego, zapoczątkowane w 2004 r. wraz z wyborem Wiktora Juszczunki na Prezydenta Ukrainy, umocnione w trakcie rewolucji 2013–2014 r., zaowocowało podpisaniem w dniu 21 marca 2014 r. w Brukseli Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony^[6] (dalej: Układ Stowarzyszeniowy).

Najnowsze postępy w integracji Ukrainą z Unią Europejską mają miejsce już w trakcie wojny Rosyjsko-Ukraińskiej. Prezydent Wołodymyr Zełenski (Prezydent Ukrainy od 2019 r.) w dniu 28 lutego 2022 r., sześć dni po ataku Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, złożył oficjalny wniosek o członkostwo w Unii Europejskiej. Przewodnicząca Komisji Europejskiej Ursula von der

⁵ Ibidem.

⁶ Dz. Urz. UE L. 161, 29.05.2014, 3.

Leyen w trakcie swego pobytu w stolicy walczącej Ukrainy w dniu 8 kwietnia 2022 r. przekazała Wołodomyrowi Zełenskiemu kwestionariusz aplikacyjny, na który Ukraina odpowiedziała w dniu 9 maja 2022 r. Następnie 17 czerwca 2022 r. Komisja Europejska zaleciła Radzie Europejskiej przyznanie Ukrainie statusu kandydata do członkostwa w Unii Europejskiej. Status ten Ukraina oficjalnie otrzymała w dniu 23 czerwca 2022 r. Aktualnie trwają przygotowania do negocjacji pomiędzy Unią Europejską a Ukrainą w sprawie jej członkostwa w Unii, naturalnie w tle krwawej i wyniszczającej wojny z Rosją^[7].

3 | Układ Stowarzyszeniowy pomiędzy Unią Europejską i Ukrainą

Układ Stowarzyszeniowy milczy odnośnie do zagadnień sprawiedliwości społecznej, natomiast co do pewnych problemów sektora rolnego nie jest zupełnie obojętny. Brakuje niemniej wskazań dotyczących szczegółowych rozwiązań w zakresie ustroju rolnego i własności ziemi rolnej.

Zgodnie z art. 403 Układu Stowarzyszeniowego strony współpracują w celu promowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, w szczególności poprzez stopniowe zbliżenie polityk i prawodawstwa.

Zgodnie z art. 404 współpraca Ukrainy i Unii Europejskiej w dziedzinie rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich obejmuje, między innymi, sprzyjanie wzajemnemu zrozumieniu polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich; zwiększanie zdolności administracyjnych na poziomie centralnym i lokalnym w zakresie planowania, oceny i realizacji polityki; promowanie nowoczesnej i zrównoważonej produkcji rolnej z poszanowaniem środowiska i dobrostanu zwierząt, w tym wzrost stosowania ekologicznych metod produkcji oraz stosowania biotechnologii, między innymi poprzez

⁷ Patrz: „European Parliament Chief Says Talks On Ukraine’s EU Membership Should Start ‘This Year’” *RFE/RL’s Ukrainian Service*, 4 marca 2023. <https://www.rferl.org/a/ukraine-european-union-membership-talks-metsola/32299247.html>. [dostęp: 11.05.2023]. Patrz nadto: Sergiy Sydorenko, „Seven EU Requirements for Ukraine: Accession Negotiations Getting Closer” *European Pravda*, 4 maja 2023. <https://www.euointegration.com.ua/eng/articles/2023/05/4/7161006>. [dostęp: 14.05.2023].

wdrażanie najlepszych praktyk w tych dziedzinach; wymianę wiedzy i najlepszych praktyk w zakresie polityki rozwoju obszarów wiejskich w celu promowania dobrobytu ekonomicznego społeczności wiejskich; poprawę konkurencyjności sektora rolnego oraz efektywności i przejrzystości rynków, a także warunków do inwestycji; rozpowszechnianie wiedzy poprzez szkolenia i wydarzenia o charakterze informacyjnym; sprzyjanie innowacjom poprzez badania oraz promowanie usług upowszechniania wiedzy wśród producentów rolnych; zwiększenie harmonizacji kwestii poruszanych w ramach organizacji międzynarodowych; wymianę najlepszych praktyk w zakresie mechanizmów wsparcia polityki rolnej i obszarów wiejskich; promowanie polityki jakości produktów rolnych w zakresie norm produktów, wymogów produkcji i programów jakości.

W ramach wskazanej współpracy Ukraina i Unia zobowiązały się do wspierania stopniowego zbliżenia do odnośnego prawa i ram regulacyjnych Unii (art. 405 Układu Stowarzyszeniowego).

Układ Stowarzyszeniowy podkreśla nadto obowiązywanie w sektorze rolnym reguł Światowej Organizacji Handlu (WTO) i Układu Ogólnego w Sprawie Ceł i Handlu (GATT).

W zakresie badań, hodowli, obrotu produktami stanowiącymi organizmy modyfikowane genetycznie, w tym w rolnictwie, Układ Stowarzyszeniowy przewiduje współpracę zmierzającą „[...] do zachowania, ochrony, poprawy i przywracania jakości środowiska, ochrony zdrowia ludzi, rozważnego i racjonalnego korzystania z zasobów naturalnych oraz promowania środków na szczeblu międzynarodowym w zakresie rozwiązywania regionalnych lub globalnych problemów środowiska” (art. 361 lit. i Układu Stowarzyszeniowego).

Jak widać, wskazane postanowienia w istocie mają charakter nieostrej, miękkiej i postulatycznej, bez konkretnych i precyzyjnych mechanizmów wymuszających wdrażanie określonych regulacji Unijnych do porządku prawnego Ukrainy^[8].

⁸ Odmienny stan rzeczy ma miejsce w sektorze energetycznym, gdzie obowiązek wdrażania unijnego *acquis communautaire* w sferze regulacji sektora energetycznego wynika z Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Energetyczną (*Energy Community*), do którego Ukraina przystąpiła z dniem 1 lutego 2011 r. Patrz Kosiński, „Aktualne problemy energetyki Ukrainy. Perspektywy w warunkach rosyjskiej agresji”, 27-28.

4 | Konstytucja Ukrainy

Konstytucja Ukrainy (*Konstytutsiya Ukrayiny*; dalej: Konstytucja) z 28 czerwca 1996 r.^[9] w swym art. 1 podkreśla, że Ukraina stanowi suwerenne, niepodległe, demokratyczne, ale też i socjalne państwo prawa („[...] sotsialna, pravova derzhava”). Dalej, Konstytucja gwarantuje ochronę życia, zdrowia, honoru, godności, nietykalności i bezpieczeństwa człowieka, które stanowią „najwyższe wartości społeczne na Ukrainie” („nayvys-hchoyu sotsialnoyu tsinnisty”; art. 3 Konstytucji)^[10].

W art. 13 Konstytucja stanowi, że „[Z]iemia, jej bogactwa naturalne, powietrze, woda i inne zasoby naturalne znajdujące się w granicach terytorium Ukrainy, zasoby naturalne szelfu kontynentalnego, wyłącznej (morskiej) strefy ekonomicznej stanowią własność narodu ukraińskiego [...] Prawo własności wiąże się z odpowiedzialnością. Prawo własności nie może być wykorzystywane ze szkodą dla człowieka ani społeczeństwa”. W ostatnim akapicie art. 13 Konstytucja podkreśla, że „Państwo zapewnia ochronę praw wszystkich właścicieli i użytkowników oraz społeczny charakter gospodarki („sotsialnu spryamovanist ekonomiky”). Wszystkie podmioty prawa własności są równe wobec prawa”.

Co więcej, w kolejnym art. 14 czytamy: „Ziemia jest podstawowym bogactwem narodowym podlegającym szczególnej ochronie państwa („Zemlya ye osnovnym natsionalnym bahatstvom, shcho perebuvaye pidosoblyvoyu okhoronoyu derzhavy”). Prawo własności ziemi jest gwarantowane. Prawo to jest nabywane i wykonywane przez obywateli, osoby prawne i państwo wyłącznie zgodnie z obowiązującym prawem”.

Szczegółowa regulacja wolności i praw jednostki znajdują się w Rozdziale II Konstytucji zatytułowanym *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela* (art. 27–28 Konstytucji). Art. 27 Konstytucji gwarantuje ochronę prawa do życia i zdrowia, z kolei art. 28 Konstytucji zapewnia ochronę godności człowieka.

⁹ Biuletyn Rady Najwyższej Ukrainy [Vidimosti Verkhovnoi Rady Ukrainy], nr 30 (1996): 141. Patrz tekst Konstytucji Ukrainy w tłumaczeniu na język polski w: Eryk Kosiński, „Prawo energetyczne Ukrainy. Wybór źródeł” (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018), 290–298.

¹⁰ Patrz obszernie w: Eryk Kosiński, „Regulacja sektora energetycznego w Unii Europejskiej oraz na Ukrainie. Cele i prawne środki regulacji sektora energetycznego” (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019), 204–205.

W art. 41 Konstytucji gwarantuje się ochronę prawa do własności, w tym w akapicie trzecim tego przepisu stanowi się, że „[O]bywatele mogą korzystać z dóbr stanowiących własność państwową bądź komunalną w celu zaspokojenia swych potrzeb zgodnie z ustawą”. W akapicie siódmym Konstytucja stanowi, że „[K]orzystanie z prawa własności nie może powodować szkody dla praw, wolności i godności obywateli, interesu społeczeństwa, pogarszać stanu środowiska i naturalnej jakości ziemi”.

Zgodnie z art. 48 Konstytucji każdy człowiek ma prawo do „godnego życia dla siebie i swojej rodziny”, w tym Konstytucja bezpośrednio wskazuje na odpowiednie wyżywienie.

Art. 50 Konstytucji gwarantuje prawo do środowiska naturalnego, bezpiecznego dla życia i zdrowia („bezpieczne dlya zhyttya i zdorov'ya dovkillya”), jak i prawo dostępu do informacji o stanie środowiska, jakości produktów spożywczych oraz przedmiotów użytku domowego, oraz do ich rozpowszechniania. W art. 66 Konstytucja nakazuje powstrzymanie się od działań na szkodę środowiska naturalnego.

Warto nadto zwrócić uwagę na regulację art. 42 trzeciego akapitu Konstytucji, który to przepis nakłada na państwo obowiązek w zakresie ochrony konkurencji rynkowej, zakazując nadużywania pozycji dominującej na rynku, niezgodnego z prawem ograniczania konkurencji oraz nieuczynowej konkurencji, dopuszczając jednak istnienie monopolu (pozostawiając je regulacji ustawowej). W czwartym akapicie art. 42 Konstytucja nakazuje chronić konsumentów, nadzorować jakość i bezpieczeństwo produkcji oraz wszystkich usług i robot, i wspierać działalność organizacji społecznych na rzecz konsumentów.

Przegląd powyższych przepisów Konstytucji, mających wpływ na relacje państwo-jednostka, szczególnie w sektorze rolno-spożywczym, prowadzi do wniosku, że Ukraina jest „państwem socjalnym” (art. 1 Konstytucji; tak także w Preambule do Konstytucji). Nie używa się co prawda pojęcia „sprawiedliwości społecznej”, niemniej określenie „państwo socjalne” bezpośrednio sugeruje realizację zasady sprawiedliwości społecznej (takie określenie jest w art. 2 Konstytucji RP).

Ponadto, powyższa treść art. 13 oraz art. 14 Konstytucji wskazuje, że ziemia stanowi niezwykle istotne zagadnienie dla Ukrainy. Tym bardziej więc korzystanie z ziemi, obrót nią oraz własność nie pozostaje obojętna tak w świetle Konstytucji, jak i politycznie dla władz i społeczeństwa Ukrainy.

5 | Ukraińscy „oligarchowie” a własność ziemi rolnej

Jak wynika z raportu Instytutu Leibniza (Leibniz Institute for Cultural Development in Transition Economies) miliony hektarów ziemi rolnej znajdują się w posiadaniu oligarchów ukraińskich oraz zagranicznych podmiotów (bądź jako dzierżawa ziemi państwowej, bądź też jako własność). I tak, największym posiadaczem ziemskim jest Andriy Verevskiy (510.000 ha; spółka Kernel z siedzibą w Luksemburgu). Następnie Oleg Bakhmatyuk (475.000 ha; spółka UkrLandFarming z siedzibą w Nikozji, Cypr), Yuriy Kosiuk (370.000 ha; spółka МНР z siedzibą w Nikozji, Cypr), George Rohr i Maurice Tabasinik (300.000 ha; spółka Agroprosperis / New Century Holding z siedzibą w Nowym Jorku, USA), Viktor Ivanchyk (243.000 ha; spółka Astarta-Kyiv z siedzibą w Amsterdamie, Holandia), fundusz inwestycyjny Continental Farmers Group / SALIC (195.000 ha; spółka z siedzibą w Kijowie, Ukraina; kapitał pochodzący z Arabii Saudyjskiej), Oleksandr Gerega i Galyna Gerega (160.000 ha; spółka Epicentr Agro z siedzibą w Kijowie, Ukraina), Dmytro i Tetiana Kolesnyk (150.000 ha; spółka Agrarian System Technologies z siedzibą w Kijowie, Ukraina), Rinat Akhmetov i Vadym Novynskiy (127.000 ha; spółka HarvEast Holding z siedzibą w Doniecku i Kijowie, Ukraina) oraz Oleksandr Petrov (120.000 ha; IMC/ Innovations.Management.Commitment, z siedzibą w Luksemburgu)^[11]. Ponad powyższe kolejne miliony hektarów ziemi rolnej jest w posiadaniu kolejnych setek spółek, w których inwestorami są głównie ukraińscy oligarchowie i milionerzy^[12].

Szacuje się, że ziemia rolna w rękach głównie oligarchów ukraińskich, kapitału amerykańskiego (Agroprosperis / New Century Holding) oraz saudyjskiego (Continental Farmers Group / SALIC) sięga około 4 mln hektarów.

Ogólnie co do ziemi rolnej na Ukrainie wymaga podkreślenia, po pierwsze, że dane dotyczące powierzchni ziemi, własności itd. są nieaktualne,

¹¹ Dane na 2021 r. „Top 10 Agricultural Land Users 2021”, *LaScala Large Scale Agriculture, Leibniz Institute for Cultural Development in Transition Economies*, 2021. <https://www.largescaleagriculture.com/home/news-details/top-10-ukrainian-agricultural-land-users-2021/>. [dostęp: 17.05.2023]. Patrz nadto: „100 bogateyshikh ukrayintsev 2021” *Forbes*, 06 travnya 2021. <https://forbes.ua/ratings/100-bogateyshikh-ukrayintsev-2021-06052021-1536>. [dostęp: 17.05.2023].

¹² Patrz szczegółowo: „Top 100 latyfundystiv Ukrainy”, *LATIFUNDIST.COM*, 14.01.2014, <https://latifundist.com/rating/top100#296>. [dostęp: 17.05.2023].

niekompletne i często nie oddające rzeczywistości^[13]. Po drugie, można wskazać, że Ukraina w przybliżeniu ma ponad 60 milionów hektarów ziemi. Spośród nich 42,7 mln hektarów (ponad 70% ogółu ziemi) to grunty rolne. Ziemia na Ukrainie jest bardzo wysokiej klasy. Około 40% gruntów rolnych stanowią czarnoziemy. Ponad 41 mln hektarów objętych było moratorium na kupno i sprzedaż gruntów, z wyłączeniem gruntów rolnych przeznaczonych pod prowadzenie chłopskiego rolnictwa pomocniczego i osobistego, ogrodnictwa i ogrodnictwa. Spośród nich ponad 31 milionów hektarów to grunty prywatne, z czego prawie 28 milionów hektarów to tzw. udziały (przyznane w latach dziewięćdziesiątych xx w. głównie byłym pracownikom kolchozów; udziałów tych nie można zbywać). Ponad 10 milionów hektarów jest własnością państwową i komunalną^[14]. Jednakże dane te obejmują okupowane przez Federację Rosyjską terytoria, w tym Krym oraz ziemie na wschodzie Ukrainy.

Poza oligarchami i zagranicznymi inwestorami na rynku ziemi rolnej właścicielami ziemi rolnej są drobni rolnicy. Szacuje się, że jest ich około 7 mln. Z kolei sumując właścicieli i użytkowników ziemi rolnej pod każdym tytułem prawnych, szacuje się, że liczba ta sięga 25 mln^[15] czy nawet 32,2 mln^[16]. Są to jednak właściciele i użytkownicy (dzierżawcy itp.) bardzo niewielkich powierzchniowo gospodarstw.

Jak wynika z powyższej zwięzłej analizy, struktura własności ziemi rolnej na Ukrainie prawdopodobnie bliska jest strukturze feudalnej, gdzie wielka własność ziemską skupiona jest w nielicznych rękach potężnych i możnych właścicieli. Z pewnością taki stan rzeczy z koncepcją sprawiedliwości społecznej nie ma nic wspólnego.

¹³ Patrz Anastasiya Zanuda, „Zemlya Ukrayiny: skil'ky yiyyi, komu nalezhyt i khto na niy pratsyuye” *BBC News News Ukrayina*, 11 listopada 2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/features=50223336-#:~:text=D0%9F%D1%96%D0%B4%20%D0%B4%D1%96%D1%94%D1%8E%20%Do%BC%Do%BE%D1%80%Do%Bo%D1%82%Do%BE%D1%80%D1%96%D1%8E%20%Do%BD%Do%Bo%20%Do%BA%D1%83%Do%BF%D1%96%Do%B2%Do%BB%D1%8E,28%20%Do%BC%Do%BB%Do%BD%20%Do%B3%Do%Bo%20%2D%20%Do%BF%D1%80%Do%B8%Do%B2%Do%Bo%D1%82%Do%BD%D1%96%20%Do%BF%Do%Bo%D1%97>. [dostęp: 17.05.2023].

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Patrz Yulia Zolotnytska, Stanisław Kowalczyk, „Ukraina na światowym rynku rolnym” *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, nr 3 (2022), 9.

6 | Przepisy „antyoligarchiczne”

Jeszcze przed atakiem Federacji Rosyjskiej na Ukrainę ustawodawca ukraiński przyjął Ustawę Ukrainy nr 1780-IX z dnia 23 września 2021 r. w sprawie przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa narodowego związanym z nadmiernym wpływem osób mających istotne znaczenie gospodarcze i polityczne w życiu publicznym (oligarchów)^[17]. Ustawa ta weszła w życie z dniem 7 listopada 2021 r. W czasie trwającej już wojny była wielokrotnie nowelizowana (w 2022 i 2023 r.).

Zgodnie z preambułą do tej ustawy, jej celem jest „przewyciężenie konfliktu interesów spowodowanego związkami pomiędzy politykami, mediami i wielkim biznesem („[...] vyklykanooho zlyttyam politykiv, media ta velykoho biznesu”), zapobieżenie wykorzystywaniu władzy politycznej do powiększenia swego kapitału, zapewnienie bezpieczeństwa narodowego Ukrainy w sferze gospodarczej, politycznej i informacyjnej, ochrony konstytucyjnych praw i wolności obywateli, ochrony demokracji, zapewnienia suwerenności państwa i unikania przypadków manipulacji świadomością obywateli poprzez celowe zniekształcanie informacji w celu uzyskania dostępu do zasobów stanowiących własność narodu ukraińskiego”^[18].

Oligarchowie zostali zdefiniowani jako osoby fizyczne mające istotne znaczenie gospodarcze i polityczne w życiu publicznym, które spełniają jednocześnie co najmniej trzy z następujących kryteriów: uczestniczą w życiu politycznym; mają istotny wpływ na środki masowego przekazu; są ostatecznymi beneficjentami rzeczywistymi przedsiębiorców, stanowiących monopole naturalne lub zajmujących monopolistyczną (dominującą) pozycję na rynku zgodnie z właściwymi przepisami o ochronie konkurencji gospodarczej (w dacie wejścia w życie ustawy i przez kolejny rok od tej daty); oraz potwierdzona wartość ich majątku oraz majątku przedsiębiorców, których są beneficjentami, przekracza wartość równą 1 milion razy tzw. minimum egzystencji, ustalone dla osób pełnosprawnych na dzień 1 stycznia każdego roku^[19] (art. 2 ust. 1 ustawy w sprawie przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa narodowego związanym

¹⁷ Głos Ukrainy [Holos Ukrayiny], 6.11.2021, nr 210, ze zm. Biuletyn Rady Najwyższej Ukrainy [Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny], 2021, nr 51, 7, ze zm.

¹⁸ Tłumaczenie własne (E.K.).

¹⁹ Aktualnie daje to 2.589.000.000 hrywien, równe 64.370.959 euro.

z nadmiernym wpływem osób mających istotne znaczenie gospodarcze i polityczne w życiu publicznym [oligarchów]).

Oligarchom nie wolno, zgodnie z przedmiotową ustawą, wspierać w żaden sposób partii politycznych ani kandydatów tych partii (poza ewentualnym wspieraniem własnej kandydatury politycznej); nabywać mienie państwowe w procesie prywatyzacji; ani też wspierać finansowo jakąkolwiek kampanię polityczną, spotkania polityczne bądź demonstracje (art. 7 ust. 1 pkt. 1–3 ustawy).

Oligarchowie mają być wpisywani do specjalnego rejestru oligarchów (art. 6 ust. 1–5 ustawy). Przepis ten jednakże nie jest jeszcze stosowany i są co do niego wątpliwości natury konstytucyjnej (trwa oczekiwanie na raport Komisji Weneckiej)^[20].

Jak wynika z analizy powyższych przepisów, osoby spełniające opisane kryteria (oligarchowie) nie mogą nabywać ziemi od państwa. Jednakże, zgodnie z art. 7 ust. 1 ustawy, oligarcha musi spełniać kryteria oraz zostać wpisany do rejestru w celu objęcia go zakazami z art. 7 ust. 1 pkt 1–3 ustawy. Stąd aktualnie żadnego z oligarchów zakazy te nie obowiązują.

7 | Nowe regulacje w zakresie obrotu ziemią rolną. W stronę zwiększenia poziomu sprawiedliwości społecznej

Nowe zasady obrotu ziemią rolną w Ukrainie jeszcze przez agresją Federacji Rosyjskiej zostały wprowadzone na podstawie Ustawy Ukrainy nr 552-IX z dnia 31 marca 2020 r. O wprowadzeniu zmian do niektórych aktów prawnych Ukrainy dotyczących warunków obrotu gruntami rolnymi^[21], publicznie określonej ustawą „o otwarciu rynku ziemi rolnej” („zakon pro vidkryttya rynku zemli”; dalej tak ustawa ta będzie nazywana)^[22]. Ustawa ta weszła w życie dniem 1 lipca 2021 r. (część II ustawy zatytułowana

²⁰ Patrz: Ukrayina vidkladaye zminy do zakonu pro oliharkhiv, shcho byly vymohoyu es, Yevropeyska Pravda, 10 bereznya 2023 [dostęp: 14.05.2023].

²¹ Biuletyn Rady Najwyższej Ukrainy [Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy], nr 20 (2020): 142.

²² Patrz: „Rynek zemli v Ukrayini: osnovni dosyahnennya ta provaly za rik” *AgroPolit.Com*, 5 lipca 2022, <https://agropolit.com/spetsproekty/980-rinok-zemli-v-ukrayini-osnovni-dosyagnennya-ta-provali-za-rik>. [dostęp: 17.05.2023].

„Postanowienia końcowe”, ust. 1). Do tej daty obowiązywało ogólne moratorium na obrót ziemią rolną, oznaczające zakaz zbywania ziemi rolnej (poza szczególnymi przypadkami). Jak wynika z analizy stanu posiadania ziemi przez oligarchów oraz zagraniczne podmioty, zakaz ten nie przeszkadzał im w dokonywaniu obrotu ziemią rolną^[23].

Zasadniczo powyższa ustawa wprowadziła przedmiotową regulację poprzez nowelizację tzw. Kodeksu Ziemskiego (Zemel'nyy Kodeks Ukrainy, na angielski tłumaczony jako „Land Code”)^[24], regulującego obrót nieruchomości gruntowymi na Ukrainie. Na marginesie zauważyć można, że przez nieruchomości gruntowe (ustawowo „ziemię”) Kodeks Ziemski rozumie zarówno ziemię rolną, działki budowlane, grunty pod wodami, grunty rekreacyjne, grunty zalesione, grunty zabudowane, itd. (art. 19 ust. 1 Kodeksu Ziemskiego).

Najistotniejsza zmiana wprowadzona w 2021 r. dotyczy nowelizacji art. 130–131 Kodeksu Ziemskiego, regulujących obrót ziemią rolną w Ukrainie. Zgodnie z art. 130 Kodeksu Ziemskiego po nowelizacji prawo do nabycia gruntów rolnych mają wyłącznie obywatele Ukrainy, którzy uzyskali wykształcenie rolnicze lub doświadczenie zawodowe w rolnictwie lub zajmują się towarową produkcją rolną, oraz osoby prawne zarejestrowane w Ukrainie których przedmiotem działalności jest produkcja rolna (art. 130 ust. 1 pkt. a i b Kodeksu Ziemskiego). Tym samym wskazane przepisy wprowadziły zakaz nabywania nieruchomości przez cudzoziemców i przez zagraniczne osoby prawne. Ewentualne przyznanie cudzoziemcom prawa do nabywania gruntów rolnych ma zostać rozstrzygnięte w ogólnoukraińskim referendum (art. I ust. 1 pkt 2 ustawy o otwarciu rynku ziemi rolnej).

Ponad powyższe, grunty rolne mogą być nabywana przez banki tylko w celu zajęcia ich jako zabezpieczenie.

Cudzoziemcom, bezpaństwowcom i osobom prawnym zabrania się nabywania akcji i udziałów (bądź innych form członkostwa) w osobach prawnych (z wyjątkiem banków), które są właścicielami gruntów rolnych.

Nabycie prawa własności gruntów rolnych przez osoby prawne utworzone i zarejestrowane zgodnie z ustawodawstwem Ukrainy, których założycielami (udziałowcami) lub ostatecznymi beneficjentami rzeczywistymi

²³ Patrz „Top 10 Agricultural Land Users 2021” oraz „Top 100 latyfundystiv”.

²⁴ Ustawa Ukrainy nr 2768-III z dnia 25 października 2001 r. Kurier Rządowy (Uryadovyy kur'yer) z 15 listopada 2001 r., nr 211. Biuletyn Rady Najwyższej Ukrainy [Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy], nr 3 (2002): art. 27.

są osoby niebędące obywatelami Ukrainy, może nastąpić od daty wspomnianego wyżej referendum (o ile jego wynik będzie na korzyść nabywania nieruchomości przez cudzoziemców).

Co do zasady, w tym w przypadku podjęcia decyzji w referendum co do przyzwolenia na nabywanie gruntów rolnych przez cudzoziemców, zabrania się nabywania własności gruntów rolnych przez osoby prawne, których udziałowcy (członkowie) bądź ostateczni beneficjenci są osobami niebędącymi obywatelami Ukrainy w przypadku gruntów rolnych stanowiących własność państwową lub komunalną oraz gruntów rolnych przyznanych w naturze położonych bliżej niż 50 kilometrów od granicy państwowej Ukrainy (z wyjątkiem granicy morskiej); osoby prawne, których udziałowcy (członkowie) bądź ostateczni beneficjenci są obywatelami państwa uznanego przez Ukrainę za państwo agresora lub państwo okupacyjne; osoby fizyczne, które należą lub należały do organizacji terrorystycznych; osoby prawne, których uczestnikami (udziałowcami, współnikami) lub ostatecznymi beneficjentami rzeczywistymi są państwa obce; osoby prawne, w których nie jest możliwe ustalenie ostatecznych beneficjentów rzeczywistych; osoby prawne, których ostateczni beneficjenci są zarejestrowani w obszarach morskich znajdujących się na wykazie obszarów morskich zatwierdzonym przez Radę Ministrów Ukrainy; osoby fizyczne i prawne, w stosunku do których orzeczono zakaz nabywania własności nieruchomości, a także osoby z nimi związane; osoby prawne utworzone zgodnie z ustawodawstwem Ukrainy, które znajdują się pod kontrolą osób fizycznych i prawnych zarejestrowanych w krajach umieszczonych przez Międzynarodową Grupę ds. Przeciwdziałania Praniu Pieniędzy (FATF) na liście krajów, które nie współpracują w zakresie zwalczania pranie brudnych pieniędzy (art. 130 ust. 1 Kodeksu Ziemińskiego).

Dalej, zgodnie z art. 130 ust. 2 Kodeksu Ziemińskiego łączna powierzchnia gruntów rolnych należących do jednego obywatela Ukrainy nie może przekraczać dziesięciu tysięcy hektarów. Całkowita powierzchnia gruntów rolnych należących do osoby prawnej (z wyjątkiem banków) nie może przekraczać łącznej powierzchni gruntów rolnych należących do wszystkich jej udziałowców (akcjonariuszy, członków), ale nie więcej niż dziesięć tysięcy hektarów.

Nabycie nieruchomości wbrew powyższym zakazom i ograniczeniom stanowi podstawę do unieważnienia aktu nabycia własności nieruchomości, a także do jej konfiskaty (art. 30 ust. 3 Kodeksu Ziemińskiego). Następuje to na podstawie wyroku sądowego (art. 131 ust. 3 i ust. 4 Kodeksu Ziemińskiego). Skonfiskowany grunt rolny podlega sprzedaży na licytacji,

a cena po odliczeniu kosztów postępowania przekazywana jest zbywcy gruntu (art. 131 ust. 5 Kodeksu Ziemskiego).

Wszelkie płatności z tytułu nabycia gruntów rolnych winny być przeprowadzane w formie bezgotówkowej. Zakazane jest nabywanie prawa własności działek rolnych na podstawie umów kompensacyjnych, jeżeli nabywca prawa własności nie posiada dokumentów potwierdzających pochodzenie środków finansowych lub innych składników majątkowych, z których nabycie jest finansowane (art. 130 ust. 5 i ust. 6 Kodeksu Ziemskiego).

Sprzedaż gruntów rolnych stanowiących własność państwa bądź samorządu terytorialnego jest zakazana (art. 130 ust. 7 Kodeksu Ziemskiego).

Ponad powyższe zwrócić uwagę należy na przepisy przejściowe, obowiązujące pomiędzy 1 lipca 2021 r. a 1 stycznia 2024 r. Od daty wejścia w życie ustawy o otwarciu rynku ziemi rolnej do dnia 1 stycznia 2024 r. łączna powierzchnia gruntów rolnych należących do obywatela Ukrainy nie może przekraczać stu hektarów. Wskazane ograniczenie nie dotyczy działek nabytych przed wejściem w życie niniejszego przepisu (pkt 15 lit. a, Dział x zatytułowany *Przepisy przejściowe* Kodeksu Ziemskiego). Po dniu 1 stycznia 2024 r. limit ten zostanie podniesiony do 10.000 hektarów ziemi rolnej (zgodnie z art. 130 ust. 2 Kodeksu Ziemskiego, j.w.). Ponadto do 1 stycznia 2024 r. obowiązuje całkowity zakaz nabywania gruntów rolnych przez osoby prawne (pkt 15 lit. b, Dział x zatytułowany *Przepisy przejściowe* Kodeksu Ziemskiego). Tak więc do tej daty nabywanie nieruchomości rolnych zastrzeżone jest wyłącznie dla osób fizycznych, z uwzględnieniem wszystkich wyżej opisanych ograniczeń.

Warto także nadmienić, że ustawa o otwarciu rynku ziemi rolnej wprowadziła ułatwienia dla nabywania państwowych i komunalnych gruntów rolnych przez ich dotychczasowych dzierżawców, użytkowników itp. (opcja wykupu na raty rozłożone na okres 10 lat; pkt 6.1. Dział x zatytułowany *Przepisy przejściowe* Kodeksu Ziemskiego).

8 | Wnioski końcowe

Duża część ziemi rolnej w Ukrainie stanowi własność bądź jest w posiadaniu (dzierżawa) oligarchów ukraińskich oraz zagranicznych podmiotów. Niemniej nadal przeważająca część ziemi rolnej stanowi własność państwa

oraz samorządu terytorialnego. Całkowita powierzchnia gruntów rolnych na Ukrainie według jednych źródeł to ok. 42,7 mln hektarów, według innych 41 mln czy 32,3 mln hektarów. Z tego oficjalnie 32% należy do wielkich podmiotów (agroholdingów, oligarchów). Faktycznie może ta wielkość sięgać nawet 47%^[25]. Podkreślenia wymaga, że dane te zależnie od źródła diametralnie różnią się od siebie.

W konsekwencji zachodziła już przed atakiem Federacji Rosyjskiej na Ukrainę konieczność wprowadzenia mechanizmów powszechnego udostępnienia własności ziemi rolnej dla narodu ukraińskiego, na kształt reformy rolnej.

Powyższemu celowi ma służyć po pierwsze ograniczenie prawa oligarchów do nabywania ziemi rolnej na podstawie Ustawy Ukrainy nr 1780-IX z dnia 23 września 2021 r. w sprawie przeciwdziałania zagrożeniom bezpieczeństwa narodowego związanym z nadmiernym wpływem osób mających istotne znaczenie gospodarcze i polityczne w życiu publicznym (oligarchów). Zgodnie z wymienionym aktem prawnym oligarchom nie wolno co do zasady nabywać mienia państwowego w procesie prywatyzacji.

Po drugie, co jeszcze istotniejsze, Ustawa Ukrainy nr 552-IX z dnia 31 marca 2020 r. O wprowadzeniu zmian do niektórych aktów prawnych Ukrainy dotyczących warunków obrotu gruntami rolnymi (nazywana „ustawą o otwarciu rynku ziemi rolnej”) wprowadziła szereg kluczowych zmian do Kodeksu Ziemskiego (art. 130–131). Przepisy te zagwarantowały dostęp do ziemi dla dotychczasowych drobnych i mniejszych dzierżawców. Ograniczyły możliwość posiadania ziemi ponad 100 hektarów łącznie, a od dnia 1 stycznia 2024 r. – 10.000 hektarów. Zakazano nabywania gruntów rolnych przez osoby prawne (także do 1.01.2024 r.). Po 1 stycznia 2024 r. nabywanie nieruchomości przez osoby prawne podlegać będzie określonej reglamentacji i kontroli. Co więcej, zakazano nabywania nieruchomości przez cudzoziemców i zagraniczne jednostki organizacyjne, niemniej po debacie ustawodawca zdecydował przeprowadzić w tym zakresie ogólnoukraińskie referendum (bez wskazania jego terminu).

Efekty przedstawionych rozwiązań prawnych będzie można poddać analizie w przyszłości. Z pewnością nie będzie to możliwe przez zakończeniem

²⁵ Małgorzata Tyszka, „Ile gruntów rolnych w Ukrainie należy do agroholdingów? Wywiad z Mładanowiczem”, *Farmer.pl*, 24 czerwca 2022. <https://www.farmer.pl/produkcja-roslinna/zboza/ile-gruntow-rolnych-w-ukrainie-nalezy-do-agroholdingow-wywiad-z-mladanowiczem,120561.html>. [dostęp: 28.05.2023].

wojny z Federacją Rosyjską. Wydaje się, że okres powojenny tym bardziej będzie wymagał zmian w podejściu do własności ziemi rolnej w Ukrainie, i zapewnienia realizacji sprawiedliwości społecznej dla przeciętnego mieszkańca Ukrainy, która najbardziej cierpi na skutek wojny, i która często z bronią w ręku walczy o wolność Ukrainy. Utrzymanie *status quo ante* w zakresie struktury własności ziemi rolnej wydaje się już po prostu niemożliwe.

Bibliografia

- Eberhardt Adam, „Rewolucja, której nie było. Bilans pięciolecia »pomarańczowej« Ukrainy”, *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia* (2009). <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/punkt-widzenia/2009-11-30/rewolucja-kto-rej-nie-bylo-bilans-piecioletnia-pomaranzczowej>.
- „European Parliament Chief Says Talks On Ukraine’s EU Membership Should Start ‘This Year’” *RFE/RL’s Ukrainian Service*, 4 marca 2023. <https://www.rferl.org/a/ukraine-european-union-membership-talks-metsola/32299247.html>. [dostęp: 11.05.2023].
- Konieczna Joanna, „Pomarańczowa rewolucja na Ukrainie. Próba zrozumienia przyczyn”, *Prace Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia*, 2005. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2005-07-13/pomaranzczowa-rewolucja-na-ukrainie-proba-zrozumienia-przyczyn>.
- Kosiński Eryk, „Aktualne problemy energetyki Ukrainy. Perspektywy w warunkach rosyjskiej agresji”, [w:] *Ukrainian Economy in the Aftermath of the Russian Aggression – Selected Issues*, red. Monika Dobska, Eryk Kosiński. 21–36. Poznań: Wydawnictwo PTE, 2022.
- Kosiński Eryk, „Regulacja sektora energetycznego w Unii Europejskiej oraz na Ukrainie. Cele i prawne środki regulacji sektora energetycznego”. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019.
- Kosiński Eryk, *Prawo energetyczne Ukrainy. Wybór źródeł*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018.
- „Rynek zemli v Ukrayini: osnovni dosyahnennya ta provaly za rik” *AgroPolit.Com*, 5 липня 2022. <https://agropolit.com/spetsproekty/980-rinok-zemli-v-ukrayini-osnovni-dosyagnennya-ta-provali-za-rik>.

- Sydorenko Sergiy, „Seven EU Requirements for Ukraine: Accession Negotiations Getting Closer” *European Pravda*, 4 maja 2023. <https://www.eurointegration.com.ua/eng/articles/2023/05/4/7161006>.
- „Top 10 Agricultural Land Users 2021”, *LaScaIA Large Scale Agruiculture. Leibniz Institute for Cultural Development in Transition Economies*, 2021.
- „Top 100 latyfundystiv Ukrainy”, *LATIFUNDIST.COM*, 14 stycznia 2014. <https://latifundist.com/rating/top100#296>.
- Tyszka Małgorzata, „Ile gruntów rolnych w Ukrainie należy do agroholdingów? Wywiad z Mładanowiczem” *Farmer.pl*, 24 czerwca 2022. <https://www.farmer.pl/produkcja-roslinna/zboza/ile-gruntow-rolnych-w-ukrainie-nalezy-do-agroholdingow-wywiad-z-mladanowiczem,120561.html>.
- „Ukrayina vidkladaye zminy do zakonu pro oliharkhiv, shcho byly vymohoyu es”, *Yevropeyska Pravda*, 10 bereznia 2023.
- Wolczyk Kataryna, „Adjectival Europeanisation? The Impact of EU Conditionality on Ukraine under the European Neighbourhood Policy” *European Research Institute, European Research Working Paper Series Number 18*, (2007). <https://is.cuni.cz/studium/predmety/index.php?do=download&did=30506&kod=JPM522>.
- Woźniczka Paulina, „O co tak naprawdę chodzi z tym Majdanem, czyli o ukraińskiej sytuacji politycznej i umowie o partnerstwie słów kilka” *Kulturozofia.pl*, (2013). <https://kulturozofia.pl/o-co-tak-naprawde-chodzi-z-tym-majdanem/>.
- Zanuda Anastasiya, „Zemlya Ukrainy: skil'ky yiyi, komu nalezhyt i khto na niy pratsyuye”, *Anastasiya BBC News Ukrayina*, 11 lystopada 2019, <https://www.bbc.com/ukrainian/features=50223336-#:~:text=%D0%9F%D1%96%D0%B4%20%D0%B4%D1%96%D1%94%D1%8E%20%D0%B-%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8E%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D1%83%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BB%D1%8E,28%20%D0%BC%D0%BB%D0%BD%20%D0%B3%D0%B0%20%2D%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%B0%D1%97>.
- Zolotnytska Yulia, Stanisław Kowalczyk, „Ukraina na światowym rynku rolnym” *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, nr 3 (2022): 5–25.
- „100 bogateyshikh ukrajintsev 2021” *Forbes*, 06 maja 2021. <https://forbes.ua/ratings/100-bogateyshikh-ukrajintsev-2021-06052021-1536>.

